BYSTRICKÝ PERMON

ROK 750. VÝROČIA UDELENIA MESTSKÝCH PRIVILÉGIÍ BANSKEJ BYSTRICI

Banskobystrická revue pre popularizovanie vedy a umenia

Ročník III. **Číslo 1.** **Február 2005**

Tohto roku uplynie okrúhle trištvrtetisícročie od chvíle, keď uhorský kráľ Belo IV. povýšil osadu Bystrica na slobodné kráľovské mesto. Mestské výsady pre Bystricu kráľ udelil na základe žiadosti nemeckých novousadlíkov, ktorí po roku 1242 prišli na jeho osobné pozvanie do už jestvujúcej slovanskej (slovenskej) osady. Banská Bystrica sa stala v poradí 13. mestom na území dnešného Slovenska, ktorému boli udelené kráľovské mestské privilégiá (po Trnave, Zvolene, Krupine, Starom Tekove, Spišských Vlachoch, Jasove, Kríži – dnes Žiar nad Hronom, Nitre, Košiciach, Babinej, Dobrej Nive a Banskej Štiavnici).

750. VÝROČIE UDELENIA MESTSKÝCH PRIVILÉGIÍ BANSKEJ BYSTRICI

V banskobystrickej pobočke štátneho archívu je uložená na pergamene písaná listina, ku ktorej bola pôvodne na hodvábnych šnúrach privesená aj obojstranná pečať panovníka. Výsadná listina začína slovami: *„Belo, z božej milosti kráľ Uhorska, Dalmácie, Chorvátska, Rašky, Srbska, Haliče, Lodomérie a Kumánie, všetkých verných v Kristovi, ako prítomných tak aj budúcich, hodlajúcich nahliadnuť do tejto listiny, pozdravujeme v mene Spasiteľa. Predvídavá kráľovská obozretnosť zvykne svojich vyznamenať výsadami a hodnosťami, aby sa mu právom mohol zväčšiť počet služobníkov, pretože takto sa zachová vážnosť kráľovskej vznešenosti. A preto chceme dať týmto obsahom na vedomie, že sme našim hosťom z novej osady Bystrice, neďaleko Ľupče, udelili na ich prosbu tieto výsady: ....”*

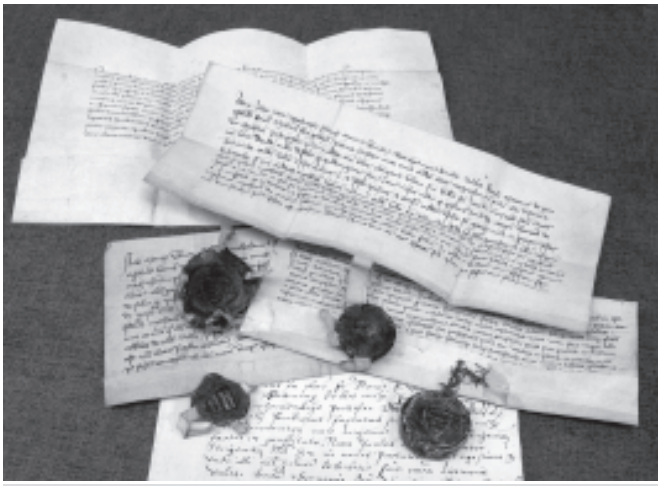

Historické listiny mesta Banskej Bystrice sú dokladom jeho 750 ročnej existencie.

Presný dátum udelenia privilégií nie je dodnes jednoznačne objasnený. Prevláda názor, že mesto dostalo výsady pred 14. októbrom 1255 (možno okolo 30. augusta ?). Listina končí slovami: *„Dané rukou nášho milého*

Pokračovanie na str. 2.

BELO IV. A JEHO MIESTO V DEJINÁCH

Belo IV. (nar. 1206) bol po Štefanovi I. v poradí 18. uhorským kráľom. Korunovali ho už vo veku osem rokov. Na trón však nastúpil až po smrti svojho otca Ondreja II. r. 1235.

Ešte ako nástupca trónu sa netajil svojou nespokojnosťou s politikou svojho otca, ktorý štedro rozdával kráľovské majetky bohatým veľmožom. Keď sa stal kráľom, mnoho majetkov opäť vrátil do kráľovského vlastníctva. Táto politika sa mu však nevyplatila. Najbohatší veľmoži sa postavili proti nemu a nepomohli mu ani dobre zorganizovať vojsko proti Tatárom, ktorí roku 1241 zaútočili na Uhorsko.

Vpád Tatárov bol pre obyvateľstvo pohromou.

Šľachta nejavila veľkú ochotu bojovať a Belo postavil proti Tatárom slabé vojsko, ktoré podľahlo v bitke na rieke Slanej (apríl 1241). Porážka bola taká strašná, že sa v krajine nenašla nijaká sila, ktorá by sa Tatárom postavila na odpor. Aj sám Belo IV. sa pred nimi zachránil útekom cez Gemer, Nitru a Bratislavu do Rakúska a odtiaľ až na Dalmátske ostrovy v Jadranskom mori.

Koncom apríla 1241 druhý prúd Tatárov vtrhol cez Moravu a plienil najmä juhozápadné Slovensko. V januári 1242 Tatári prekročili zamrznutý Dunaj pri Ostrihome a spojili sa s vojskami, ktoré sa pohybovali v Dunajskej nížine. Ubránili sa iba opevnené hrady, ako Bratislava, Nitra, Komárno, Fiľakovo a Abovský Novohrad. V lete 1242 Tatári dostali správu o smrti veľkého chána Ogotaja. Keďže nástupníctvo si nárokoval aj chán Batu, ktorý velil tatárskym vojskám v Uhorsku, Tatári náhle odtiahli na východ. Zanechali za sebou zničenú a spálenú krajinu. Polia ostali neobrobené, a tak vypukol hladomor.

Po ich nečakanom odchode začal Belo IV. urýchlene organizovať obranu svojho kráľovstva. Verným veľmožom dokonca venoval aj hrady s podmienkou, že ich opevnia a prestavajú na kamenné. Do spustošenej a vyľudnenej krajiny pozýval „hostí“, cudzincov, prisťahovalcov, aby obnovili spustnuté polia a zničené dediny. Za to ich rôznym spôsobom zvýhodňoval, udeľoval im hospodárske a právne výsady.

Za Belovej vlády vzniklo na území približne 30 privilegovaných miest. Medzi najstaršie, ktorým Belo IV. udelil privilégiá, patria okrem iných Trnava, Krupina, Banská Štiavnica, Banská Bystrica a Zvolen.

Redakcia

750. VÝROČIE UDELENIA MESTSKÝCH PRIVILÉGIÍ BANSKEJ BYSTRICI

Pokračovanie zo str.1.

a verného magistra Smaragda, stoličnobelehradského prepošta, nášho dvorného vicekancelára, roku Pána 1255, ale nášho panovania dvadsiateho." Kráľ Belo IV. nastúpil na trón 14. októbra 1235 a všetky svoje listiny datoval aj rokom svojho panovania. No práve v roku 1255 aj po 14. októbri sa na všetkých listinách (okrem jednej) uvádza XX. namiesto XXI. roku panovania. Takže nie je vylúčená ani možnosť, že Banská Bystrica dostala svoje privilégiá niekedy medzi 14. októbrom a 31. decembrom 1255.

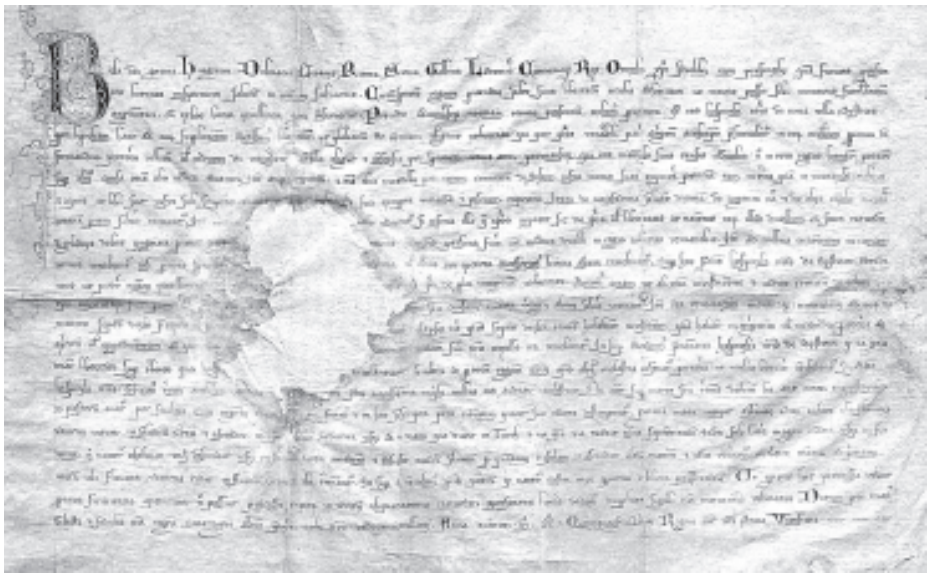

Listina z r. 1255, ktorou Belo IV. udelil mestské privilégiá Banskej Bystrici

V listine výsad sú určené hranice mesta, ktoré vyznačil magister Baas nasledovne: od vtoku Udurny do Hrona ďalej po rieke Udurne, až k ceste, ktorá smeruje do Turca, potom cez veľký vrch (Pánsky diel) k potoku Čelnica (Selčiansky potok) a od jeho vtoku do Hrona na druhý breh, cez vysoký vrch (Stará kopa) a odtiaľ na ďalší vrch (Urpín) a od neho dolu k sútoku Hrona s Udurnou. Mestské privilégiá obsahujú aj právo voľby farára, ktorého musel ešte potvrdiť ostrihomský arcibiskup a tiež právo slobodne si spomedzi seba vyvoliť na jednoročné obdobie richtára. Ten mal právo súdiť vo všetkých sporoch s tým, že obyvateľov mesta nemôže súdiť žiadny iný sudca krajiny. Pri súbojoch konaných v zmysle rozsudku richtára sa má bojovať s okrúhlym štítom a mečom, tak ako je zvykom u Sasov. Ak by osoba bola cudzieho pôvodu, o spôsobe súboja rozhodne panovník (v iných slovenských mestách boli súboje zakázané, jedinou výnimkou bola Banská Bystrica).

Asi najdôležitejším privilégiom bolo povolenie hľadať a ťažiť zlato, striebro a ostatné kovy na celom území Zvolenského komitátu, ktorý v tej dobe zahrňoval aj oblasť dnešného Turca, Liptova a Oravy. Z vyťaženého zlata museli 1/10 odvádzať kráľovi, zo striebra a ostatných kovov 1/8.

Mešťania Bystrice boli povinní dostaviť sa na kráľovský dvor len na vyzvanie panovníka alebo osoby, ktorá má jeho poverenie. Súdení mohli byť len v prítomnosti kráľa alebo ním delegovaného sudcu. Taktiež mali povinnosť bojovať vo výpravách pod kráľovou zástavou za predpokladu, že sa na nich kráľ osobne zúčastní. Obyvatelia mesta boli oslobodení a úplne vyňatí od všetkých právomocí a súdenia Zvolenských županov a tiež od platenia dávok, pozemkových poplatkov a mýta v celej krajine (tak ako obyvatelia Banskej Štiavnice). Pri výmene mincí kráľovskí peňazomenci nemali po dobu 7 dní od svojho príchodu do mesta nijakú moc nad obyvateľmi Bystrice. Po uplynutí tejto doby mali práva v takom rozsahu ako v Ostrihome a Budíne.

Hostia z Bystrice dostali aj právo užívať lesy, lúky a oráčiny na celom území mesta, s dodatkom: *„aby sa ich nikto neopovážil pri tom obťažovať"*. Kráľ si však ponechal aj na teritóriu mesta výhradné právo rybolovu a poľovačky. Okrem toho „dovolil", aby v meste okrem neho nikto iný nemohol požívať právo pohostenia, len ak niekoho prijmú z vlastnej vôle.

Aj keď od udelenia kráľovských mestských privilégií pre Banskú Bystricu uplynulo už 750 rokov a väčšina výsad môže dnes na súčasníkov pôsobiť archaicky, stále sú pre nás svedectvom o dobe v ktorej vznikli a dôkazom toho, že práve oni sa stali základom, bez ktorého si vývoj a rozmach Banskej Bystrice v ostatných ôsmich storočiach nedokážeme ani predstaviť.

Ján Baláž

Pramene:

Matulay C., Mesto Banská Bystrica – katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255-1536

Graus I., Listina banskobystrických mestských práv z roku 1255

OSUDNÁ BITKA PRI RIEKE SLANÁ

11. apríl 1241

Zvesti o možnom „tatárskom" (mongolskom) vpáde sa objavovali v Uhorsku už od konca 30-tych rokov 13. storočia. Hrozba sa zreálnila po tom, čo Belo IV. prijal na svoje územie a pod svoju ochranu kmene Kumánov, ktorých Batuchán (Džingischánov vnuk) považoval za svojich poddaných. Belo IV. dal koncom roku 1240 posilniť obranu priesmykov v Karpatoch a v januári 1241 nariadil predbežnú prípravu na zhromaždenie vojsk. Príkaz na sústredeie pri Budapešti však vydal až 14. marca, dva dni potom čo Batuchánove vojská rozprášili strážne sily palatína Dionýza pri Vereckom priesmyku a vtrhli do krajiny.

Koncom marca sa Belo IV. konečne pohol so svojimi vojskami. Mongoli síce dorážali na jeho oddiely, ale zároveň ustupovali k rieke Slaná. Tam sa pripojili k hlavným silám Batuchána, ktoré boli rozložené v lesnatej oblasti medzi riekami Hornád, Slaná a Tisa a na oboch krídlach zabezpečené prírodnými prekážkami a močiarmi. Uhorské vojsko sa utáborilo na puste Mohi, neďaleko obce s podobným menom (dnes v Maďarsku, iba niekoľko desiatok kilometrov od slovenských hraníc). Hlboká bahnitá rieka a jej močaristé brehy v blízkosti tábora sa zdali dostatočnou zárukou proti náhlemu prepadu. Cez rieku prechádzal jediný most, ktorý Belo IV. nedal strhnúť, naopak, prikázal ho strážiť. Opevnený tábor uhorského vojska sa rozkladal na pomerne malom priestore, tábor obkolesovali vozy a medzery medzi nimi zapĺňali štíty.

Večer 10. apríla ruský utečenec z mongolského tábora varoval Bela IV., že Batuchán chystá útok. Uhorský panovník dal posilniť stráže pri moste a Mongoli v noci naozaj zaútočili na most a zatlačili uhorské strážne jednotky. Až keď dorazili posily (kráľov brat vojvoda Koloman, arcibiskup Ugolín a Templári pod vedením Jakuba de Mont Royal), podarilo sa Mongolov zatlačiť späť.

Belo IV. na úteku po prehranej bitke pri rieke Slaná podľa Viedenskej obrázkovej kroniky zo 14. storočia.

Útok Mongolov na most, ktorý viedol sám Batuchán, bol len zásterkou iného manévru. Ľavé krídlo Mongolov pod vedením Subodeja a pravé pod vedením Šejbana povyše a poniže mosta prebrodilo rieku a obkľúčilo uhorský tábor. Mongoli krúžili okolo tábora a zasypávali ho ohňovými šípmi a fakľami. Uhorské vojsko v stiesnenom priestore tábora nedokázalo sformovať bojové šíky. Jedine oddiely vojvodu Kolomana, arcibiskupa Ugolína a Templári sa pokúsili o výpad z tábora, boli však s veľkými stratami zatlačení späť.

Mongoli otvorili obruč obkľúčenia a nechali zdecimovanú armádu utekať. Mnohých utekajúcich zatlačili do močiarov, ostatných prenasledovali. Podľa kronikárov ležali mŕtvoly až na dva dni cesty od bojiska. Templári padli do posledného muža. Belo IV. ušiel preoblečený za sedliaka, cez južné Slovensko, Rakúsko, do Záhrebu.

Redakcia

BRONZOVÉ POKLADY A NAJSTARŠÍ KOVOLEJÁRI NA STREDNOM SLOVENSKU

Obdobie doby bronzovej (1900 – 700 rokov pred n. l.) charakterizuje objavenie sa kvalitatívne nového kovu – *bronzu*, ktorý je zliatinou medi a cínu. Bronz postupne začal nahrádzať suroviny ako kameň, kosť, paroh a tiež aj meď, ktorá bola mäkká a preto menej vhodná na výrobu nástrojov a zbraní. Technológia jeho výroby pochádza z Mezopotámie, kde sa objavil okolo roku 2000 pred n. l. Bronz sa stal univerzálnym kovom s vlastnosťami, ktoré boli vhodné rovnako na výrobu nástrojov a zbraní ako aj šperkov. Rozvíjalo sa kovolejárstvo, zbrojárska výroba i šperkárstvo. Nastal kvantitatívny rozvoj výroby bronzových predmetov a zvýšila sa ich variabilita. Zvýšila sa produktivita práce i technika boja, šperk ovplyvňoval estetické cítenie človeka tejto doby. Okrem domáceho obchodu a výmeny tovarov sa rozvíjal aj diaľkový obchod. Výraznými zmenami prešla celá organizácia spoločnosti doby bronzovej, nastal vzostup civilizačnej úrovne na základe kultúrnych impulzov zo Stredomoria. Kým v staršom období doby bronzovej malo prevahu kostrové pochovávanie, v mladšom období sa rítus mení na žiarový.

Osídľovanie Zvolenskej kotliny a Horehronia sa zintenzívnilo až od začiatku *mladšej doby bronzovej*, kedy proti toku Hrona preniká osídlenie aj do horských kotlín a výšinných polôh. Územie Zvolenskej kotliny kultúrne patrí do okruhu lužických popolnicových polí s dominantnou *lužickou kultúrou.* Charakteristické pre túto kultúru je osídľovanie výšinných polôh, a práve členitosť terénov na strednom Slovensku napomáhala budovaniu hradísk lužickej kultúry v Banskej Bystrici – Nemciach v Sásovskej doline, Selciach, Moštenici a v Nemeckej. Výšinné hradiská v Moštenici a v Nemeckej sú situované do ťažko dostupných polôh vzdialených od dolín, do nadmorskej výšky 600-800 m nad morom. Strmé svahy a valové opevnenie im zaručovali lepšiu ochranu v čase ohrozenia. Osídlená bola aj jaskyňa Netopierska v Banskej Bystrici – Nemciach v Sásovskej doline a jaskyňa Driekyňa v Slovenskej Ľupči. Na väčšine týchto lokalít sa uskutočnil iba archeologický prieskum, zisťovací alebo záchranný výskum. Výšinné hrádky sa v poslednom desaťročí stali cieľom zištného rabovania detektoristov, ktorí neodborným spôsobom vykrádajú a znehodnocujú kultúrne dedičstvo Slovenskej republiky.

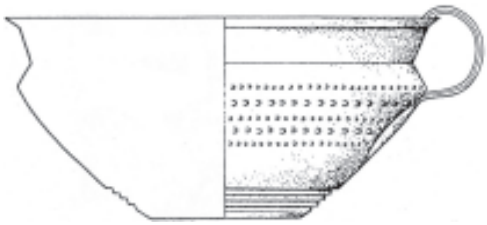

Bronzová šálka z Brezna

Vo Zvolenskej kotline boli systematicky preskúmané najmä pohrebiská lužickej kultúry, jedno z nich vo Zvolene v polohe Balkán preskúmal v roku 1954 G. Balaša. Z oblasti horného Pohronia poznáme iba ojedinelé žiarové hroby, ktoré sa našli v Banskej Bystrici – časti Sásová a v Moštenici.

Špecifickú kategóriu pamiatok lužickej kultúry predstavujú hromadné nálezy bronzových predmetov nazývané *depoty* alebo *poklady*. Boli ukladané do zeme z rôznych pre nás dnes neznámych dôvodov, mohlo ísť o súkromné sklady majetku, obchodné sklady v čase nebezpečenstva, ktoré si majiteľ nevyzdvihol, remeselnícke sklady hotových výrobkov, suroviny alebo poškodených výrobkov prichystaných na ďalšie pretavenie. Nevylučuje sa ani votívne darovanie božstvám. Bronzové depoty a ojedinelé nálezy vypovedajú aj o komunikačných prechodoch priesmykmi Slovenského rudohoria.

Priame doklady o výrobných kovolejárskych dielňach na hornom Pohroní nemáme. Niekoľko odlievacích foriem – kadlubov na výrobu bronzových ihlíc sa však našlo vo Zvolene - Pod Drahami, čo podporuje teóriu o existencii výrobnej dielne v oblasti styku kultúr mladšej doby bronzovej: lužickej a pilinskej. Zo širokého sortimentu bronzovej industrie lužickej a pilinskej kultúry máme na Horehroní zastúpené iba niektoré zbrane, pracovné nástroje, predmety dennej potreby a šperky, ktoré sa našli v depotoch, alebo jednotlivo.

Doba bronzová priniesla novú dokonalú zbraň pre boj zblízka – *meč,* na výrobu ktorého bolo treba veľké množstvo suroviny, a preto bol určený pre vyššie postavených jedincov spoločnosti. Meč sa stal v mladšej dobe bronzovej zbraňou a zároveň atribútom moci a ovplyvňoval udalosti i v nasledujúcich úsekoch dejín ľudstva až po novovek. Vyvinul sa pravdepodobne z dýky. Niektoré meče na Slovensku sa našli v korytách riek a dávajú sa do súvisu s votívnymi darmi.

Poklad pozostávajúci z niekoľkých bronzových mečov sa našiel pri stavbe lesnej cesty v roku 1910 v *Balážoch.* V inej správe sa hovorí, že severne od obce pri sútoku potokov Čremošné a Bursová sa pri sadení stromkov našlo 12 rôznych predmetov, z ktorých 10 je údajne uložených v Maďarskom národnom múzeu v Budapešti. Presné datovanie nálezu nepoznáme. Šesť bronzových mečov sa našlo v roku 1911 v *Podkoniciach* na úpätí Drndáča pri potoku Ľupča. V inventári Maďarského národného múzea v Budapešti je zapísaných 5 mečov z roku 1915 z okolia Banskej Bystrice, a je možné, že sú to meče z Podkoníc. Meče liptovského typu sa považujú za výrobky domácich dielní. Účel uloženia týchto mečov do zeme sa nedá určiť.

Aj ďalší horehronský depot získalo Maďarské národné múzeum v Budapešti. V roku 1882 sa pri stavbe bývalej hospodárskej školy v *Brezne* v polohe Žaly našiel poklad, pozostávajúci z jednej bronzovej šálky a 14 náramkov. Pravdepodobne jedna šálka a dva bronzové náramky z tohto pokladu zostali na Mestskom úrade v Brezne a dnes sú uložené v Horehronskom múzeu. Bronzové tepané šálky patria k mimoriadne cenným nálezom, zrejme boli určené na rituálne obrady.

V roku 1898 sa v *Ľubietovej* pri zemných prácach v hĺbke 150 cm našiel poklad pozostávajúci z nedokonalých napodobenín dvojramenných mlatov, 2 ihiel, sekerky, náramku, lievikovitých nášiviek a drobných úlomkov. Nález je datovaný do neskorej doby bronzovej a dáva sa do súvislosti s blízkym výrobným strediskom alebo obchodnou cestou.

Najväčší depot nájdený na Horehroní pochádza z *Hradiska v Nemeckej*. Bol vyzdvihnutý pomocou detektora amatérmi. Dva predmety (sekerka a nákrčník) boli ponúknuté Stredoslovenskému múzeu v Banskej Bystrici. Detektoristi tajili existenciu ďalších predmetov a až v roku 2002 odkúpilo viac ako štyri desiatky dalších bronzových predmetov Hutnícke múzeum, a.s. v Podbrezovej. Bronzová *sekerka* s tuľajkou a postranným uškom odkúpená Stredoslovenským múzeom má oválne ústie bez zosilneného vysokého okraja. Pod okrajom ústia sú tri paralelné masívne horizontálne lišty. Z dolnej lišty vychádza obojstranne šesť vertikálnych rebier. Povrch sekerky má svetlozelenú divokú patinu. Na povrchu sú viditeľné stopy po odlievaní v dvojdielnom kadlube. *Nákrčník* bol vyrobený z bronzovej tyčinky v tvare "D". Na vonkajšej strane je zdobený zväzkami rýh, vytvárajúcich vetvičkovitý motív. Konce nákrčníka sú nepatrne von vyhnuté, jeden z nich je masívnejší. Poklad pozostávajúci zo 42 ks bronzov je datovaný do neskorej doby bronzovej.

Bronzový nákrčník z Brezna

V Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici sa nachádza bronzová sekerka s tuľajkou a postranným uškom, ktorú našiel Ondrej Samel v roku 1940 na námestí v *Brezne* pri kopaní vodovodu a listovitý oštep s masívnou tuľajkou s dvomi otvormi a so zosilneným stredným rebrom z *Podbrezovej.*

V Etnografickom múzeu SNM v Martine je uložená bronzová sekerka s lalokovitým schodkom z *Krámu* pri Čiernom Balogu. Našla sa pri kopaní cesty neďaleko jednokoľajnej železničky oproti budove lesnej správy, blízko pri brehu Čierneho Hrona. Súvisí s produkciou bronzov pilinskej kultúry. Nálezové okolnosti väčšiny horehronských depotov - hromadných nálezov sú neznáme a nie sú presné. Sporná je aj kolekcia z Hradiska v Nemeckej. Jednoznačne však potvrdzujú existenciu blízkeho výrobného centra ako aj obchodné cesty Horehroním, ktorými prúdil tovar od výrobcov k užívateľom. Hromadné nálezy bronzových predmetov odzrkadľujú vysokú úroveň bronziarstva neskorej doby bronzovej na strednom Slovensku V závere doby bronzovej nastal všeobecný úpadok pravekého bronziarstva a bronzy sa prestali tezaurovať.

Marta Mácelová

JÁN DERNSCHWAM - STREDOVEKÝ MANAŽER A BIBLIOFIL

Záver 15. storočia a prvá polovica 16. storočia znamená pre Banskú Bystricu obdobie, kedy sa mesto dostalo do povedomia celej Európy ako centrum medenorudného baníctva. Hoci sa meď obohatená o striebro ťažila v okolí Banskej Bystrice aj predtým, zásluhou Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti[1] (1494 - 1546) došlo nielen k rozvoju ťažby, ale tiež k spracovaniu a následnému exportu hotovej produkcie.

Jednou z osobností, ktorá sa zaslúžila o odborné a kultúrne povznesenie Banskej Bystrice tohto obdobia je širokej verejnosti málo známy Ján - Johannes Dernschwam (1494-1567).

Pamätná minca s portrétom J. Dernschwama z roku 1537

Pochádzal z rodiny erbovného mešťana v Moste[2]. Po ukončení latinskej mestskej školy pokračoval v štúdiách na univerzitách vo Viedni a Lipsku. V Taliansku si Dernschwam prehlbuje získané vedomosti a nadväzuje nové známosti.

Stretnutie s H. Balbom[3] – benátskym humanistom bolo pre Dernschwama rozhodujúce. Prostredníctvom Balbu sa zoznamuje so zástupcami Thurzovsko-fuggerovskej spoločnosti a roku 1517 prijíma miesto u Juraja Thurzu a po jeho smrti pracuje v prospech jeho brata Alexeja. Od roku 1521 až do roku 1529 je zamestnaný v službách Fuggerovcov. Trvale býva v Banskej Bystrici od roku 1529 v Thurzovom dome, sídle mediarskeho podniku Fuggerovcov (dnes Stredoslovenské múzeum). Od obyčajného účtovníka sa vypracoval na vedúcu osobnosť mediarskeho podniku v Banskej Bystrici. Posledné roky svojho života venoval cestovaniu a písaniu pamätí. Pochovaný bol v Častej.

Ján Dernschwam je zaraďovaný odbornou verejnosťou na druhé miesto medzi osobnosťami slovenského baníctva 16. storočia[4]. Na vysokej úrovni zvládol vtedajšiu banskú techniku, hlavne hutnícku technológiu spracovania medených rúd, afinácií[5] zlata. V cementačnej dielni v Kremnici bol vo svojej dobe jediným odborníkom. Ešte pozitívnejšie sa hodnotí jeho činnosť v oblasti riadenia banského podniku.

Rodinný erb Jána Dernschwama

O tom, ako bol Dernschwam hodnotený ako banský odborník svedčí skutočnosť, že sprevádzal slávne osobnosti: G. Agricolu a lekára Paracelsiusa po strednom Slovensku a Slovenskom Rudohorí. Rečové znalosti, cestovateľské poznatky, účasť na diplomatických rokovaniach a mimoriadne bohatá súkromná humanistická knižnica, vytvorili z Jána Dernschwama jednu z vedúcich osobností kultúrneho humanistického života na Slovensku. Udržiaval pri tom osobné i písomné styky so známymi osobnosťami humanizmu 16. storočia: S. Münster (venoval Dernschwamovi svoje dielo Rudimenta mathematica, Bazilej 1551), J. Camemarius st., J. Cuspinianus, C. Broschius, H. Wolf. Dernschwam bol priateľom s Jurajom Hermanom Franckom. Úzke vzťahy udržiaval s krúžkom humanistov pod vedením Antona Fuggera. Z prostredia slovenských miest možno uviesť týchto humanistov – P. Rubigalla a H. Salia z Banskej Štiavnice a L. Stöckla z Bardejova.

Dr. O. Faust ho nazval „prvým muzeológom a zberateľom starožitností". Už za svojho života sa stal v Banskej Bystrici vychýreným zberateľom prvotlačí a rukopisov. Jeho knižnica bola po Sambuccovej[6] hodnotená ako druhá najvýznamnejšia v období humanizmu na Slovensku.

Katalóg knižnice vyhotovil sám Dernschwam roku 1552 a dodnes sa nachádza s celou knižnicou vo viedenskej Nationalbiliothek (sign. Cod. 12652) pod číslom 6742 až 7739.

Knižnica mala 651 zväzkov, ktoré obsahovali 2 270 tlačených i rukopisných diel od antiky až po stredovek. Jednotlivé knižné zväzky Dernschwamovskej knižnice majú vlastný ex libris. Podľa pôvodu sa členili takto: 350 kníh je z Nemecka, 328 zo Švajčiarska, 173 z Talianska, 161 z Francúzska, menšie množstvo z Rakúska, Holandska a okolitých štátov. K Uhorsku sa viažu len dva vytlačené tituly a pôvod 94 je neistý. Podľa druhu dominuje humanistická literatúra 66,5%, antická 21,2%, stredoveká 12,3%. Podľa jazykov má prevahu latinčina a gréčtina 88%, nemčina 9%, taliančina 2,5% a maďarčina 0,5%. Knižnicu zdedil jeho synovec Marek, ktorý ju za 500 zlatých predal do cisárskej knižnice, ktorá sa stala neskôr súčasťou Nationalbibliothek. Niektoré knihy (rukopisy) sa dostali do vatikánskej knižnice, iné do fuggerovskej a odtiaľ do dvornej knižnice v Mníchove. V knižnici je dielo básnika Kallimachosa, vedúceho alexandrijskej knižnice Museion, zakladateľa vedeckej bibliografie. Súčasťou knižnice boli tiež knihy tých, s ktorými sú spojené dejiny ľudstva. Zastúpené sú diela gréckej a rímskej klasiky, stredovekej scholastiky a súčasnej humanistickej tvorby. Vo veľkej miere sú zastúpené teologické diela až po reformáciu. Vo vzťahu k Banskej Bystrici za najcennejšie dielo považujeme „Pamäti…", súčasťou ktorého je málo známa úvodná časť, v ktorej Dernschwam píše o známych podnikateľských rodinách mesta: Jungovci, Glocknitzerovci, Königsbergovci ….

Dernschwam bol nielen zberateľom ale aj spisovateľom. Žiaľ, mnohé rukopisy sa stratili, hoci ešte na konci 18. a na začiatku 19. storočia sa na ne odvolávalo.

Zo zachovalých Dernschwamových prác uvádzame:

1. Kódex epigrafov, zvaný Inscriptiones Romanae e lapidibus in territoriis Hungariae et Transylvaniae repretis a. 1520-1530 coolectae (súpis latinských epitafov na území Uhorska a Sedmohradska)[7]
2. Rokovanie o dolovaní soli v Sedmohradsku 1528
3. Cestovný denník do Carihradu a Malej Ázie 1553-1555
4. Pamäti o podniku na meď Thurzovcov a Fuggerovcov v Banskej Bystrici v dobe jagelovskej 1563

Ján Dernschwam – humanistický vzdelanec bol významnou osobnosťou svojej doby. Banská Bystrica sa aj jeho zásluhou zviditeľnila ako hospodárske stredisko, ale aj ako významné centrum humanizmu a renesancie v Uhorsku. Zvlášť bola oceňovaná jeho knižnica[8]. Pri katalogizácii sa zistilo, že 44 titulov chýba, čo dáva nádej, že sú možno založené u niektorého občana mesta, prípadne ďalších slovenských miest, kde sa Dernschwam zdržiaval.

Predpokladáme, že „prehovoria" aj archívy a priblížia nám pre nás ešte dosiaľ neznáme miesta v živote a diele Jána Dernschwama.

Jozef Ďuriančik

Poznámky:

[1] Prvá dohoda o spoločnom mediarskom podniku v B. Bystrici – Ungarischer Handel bola datovaná 15.11.1494 medzi Ulrichom, Jurajom a Jakubom Fuggerom z Ausburgu na strane jednej a krakovskými mešťanmi Jánom a Jurajom Thurzom na strane opačnej.

[2] Otec a v dospelosti aj syn Ján požívali predikát – šľachtické rodové meno, z Hradiczína.

[3] Hieronym Balba – univerzitný profesor, neskôr v rokoch 1515-1522 bratislavský prepošt, jeden z popredných humanistov svojej doby.

[4] Na prvé miesto je uvádzaný zakladateľ Ungarischer Handel J. Thurzo 1437-1508.

[5] Afinácia: hutnícka rafinácia, čistenie a vzájomné oddeľovanie drahých kovov od iných kovov a primiešanín.

[6] Sambuccus Jan 1531-1584; historik a učenec, v službách viedenského dvora najskôr historiograf, neskôr dvorný lekár. Známy ako vydavateľ antických a humanistických literárnych prác. Jeho knižnica obsahovala viac ako 3 100 diel.

[7] V tomto diele opísal Dernschwam nápis na Trenčianskej skale z roku 179.

[8] Dernschwam založil aj knižnicu pre faktóriu v Banskej Bystrici, kde okrem cenných kníh bol aj slávny Dürrerov obraz Jakuba Fuggera.

FILIP MORGENTHALER - HRDINSKÝ KAPITÁN, POSTRACH TURKOV

Filip Morgenthaler bol vojenský veliteľ nemeckého pôvodu. Do Uhorska prišiel v čase tureckých výbojov v druhej polovici 16. storočia ako jeden z mnohých cudzincov - vojakov, ktorým sa po dosiahnutí vojenských úspechov a za hrdinstvo v boji proti Turkom dostalo kráľovej odmeny.

S Filipom Morgenthalerom (1558 -1622) sa stretávame po prvýkrát v Uhorsku v roku 1592, na zhromaždení vo Zvolene. Dňa 6. júla na zhromaždení vo Zvolene, počas tureckých výbojov v tejto oblasti, sa banské mestá zaväzujú vydržiavať na Zvolenskom zámku 200 ozbrojencov. Hornouhorský kapitán Mikuláš Pálffy vtedy vymenoval Filipa Morgenthalera za nemeckého kapitána. Povolanie Morgenthalera do Zvolena súviselo hlavne s tureckým nebezpečenstvom, ktoré od druhej polovice 16. storočia stále narastalo. Situácia bola o to vážnejšia, že sa začína oblasť vymykať spod právnej kontroly a v stredoslovenskej oblasti začína panovať chaos a začínajú sa množiť lúpežné prepadnutia.

V roku 1591 situácia vrcholí a Turci plienia Budču, Kováčovú, Sielnicu, dokonca rabujú skoro pri bránach Banskej Bystrice v Iliaši a Šalkovej. V takejto situácii prichádza za kapitána do Zvolena Filip Morgenthaler. Filip Morgenthaler následne vydobýja spolu s Mikulášom Pálffym víťazné bitky o hrady v Sečanoch, Modrom Kameni, Bujáku. Morgenthaler svoju odvahu prejavil aj pri dobýjaní Novohradského hradu, ktorý sa vzdal 10. marca 1594. Najviac však Morgenthalera preslávila akcia v oblasti Vígľašského zámku v roku 1599. V tejto oblasti medzi Vígľašom a Zvolenskou Slatinou si urobilo tábor turecké vojsko, ktoré predtým napadlo Vlkanovú, Zolnú a Hrochoť. Rappach, hlavný komorský gróf, ktorý velil na Vígľašskom zámku požiadal o pomoc Morgenthalera. Filip Morgenthaler spolu s Gašparom Tríbelom, pánom Ľupčianskeho hradu, spoločnými silami napadli Turecké vojsko a porazili ho. Pri tejto úspešnej akcii bolo oslobodených 300 kresťanov z tureckého zajatia.

Portét Filipa Morgenthalera zo zbierok Stredoslovenského múzea .

O hrdinstve Filipa Morgenthalera pri Vígľaši sa dozvedel aj kráľ a 3. marca 1599 ho v Prahe povýšil do šľachtického stavu. Armáles, listina o povýšení Filipa Morgenthalera do šľachtického stavu, sa uchoval dodnes a je uložený v banskobystrickej pobočke Štátneho archívu v Banskej Bystrici. Morgenthalerovi bol udelený nasledovný erb: Hlavnú figurínu na štíte tvorí šedý vlk, ktorý stojí na zelenom trojvrší. Vlk drží v pravej labe palcát a na hlave má zlatú korunku. Pozadie štítu je tmavomodré. Na štíte je umiestnený klenot. Klenot tvorí vlk, ktorý vyrastá od pol pása z prilbice so zlatou korunkou. Tento vlk však v pravej labe drží namiesto pal-cátu šabľu. Prikrývadlá sú z jednej strany červeno-čierne, z druhej modro-zlaté.

V roku 1601 vystupuje Filip Morgenthaler už ako komorský radca a kapitán Balašskoďarmotského hradu v Novohrade, kde pôsobil v tejto funkcii až do roku 1619. Spolu s ním bola na hrad umiestnená aj nemecká posádka, ktorá bola počas stavovských povstaní v rokoch 1608-1618 priebežne posilňovaná. Posilňovanie posádky súviselo s faktom, že v roku 1605 počas bocskayovho povstania, padol hrad do rúk povstaleckého vojska. Ale už v roku 1606 sa dostal pod kontrolu kráľovských vojsk Rudolfa II. Napriek následnému posilňovaniu posádky a pevnostného systému došlo v roku 1619 k obsadeniu hradu bethlenovským vojskom. Napriek presile bethlenovského vojska, nevydal dobrovoľne Filip Morgenthaler hrad do rúk povstalcom. Balašskoďarmotský hrad sa dostal do rúk povstalcom, až keď Filipa Morgenthalera vlastní vojaci spútali a následne otvorili brány Balašských Ďarmôt povstaleckému vojsku. Hrad sa vrátil naspäť do kráľovských rúk Ferdinanda II. až na základe Mikulovského mieru z 31. decembra 1621. Avšak Filip Morgenthaler na začiatku roku 1622 ako 63 ročný umiera.

Filip Morgenthaler sa oženil ako nešľachtic s dcérou významného šľachtica Juraja Csurkaya, Žofiou Csurkayovou. Z tohto manželstva sa mu narodila len dcéra Katarína. 1. januára 1612 sa stáva Morgenthaler majiteľom domu (dnešný Benického dom) na námestí v Banskej Bystrici. Styky Morgenthalera s mestom sú však dokázateľné už v roku 1599, kedy sa Morgenthaler stal poručníkom siroty Samuela Schmeidla, banskobystrického obchodníka.

Na začiatku roku 1622 Morgenthaler umiera. Dňa 11. januára 1622 prečítal richtár pred mestskou radou žiadosť Morgenthalerovho zaťa Joachima Pageho, v ktorom žiada pochovať svojho svokra do krypty väčšieho hradného kostola (dnešný nemecký kostol). O význame osobnosti Filipa Morgenthalera svedčí, že mestská rada žiadosti vyhovela a Filipa Morgenthalera 16. januára do tejto krypty pochovali.

Po smrti Filipa Morgenthalera sa rozpútali spory medzi jeho dedičmi o majetok. Mesto Banská Bystrica podľa jednej verzie získalo z pozostalosti len obraz s podobizňou Morgenthalera. Možno však uvažovať, že obraz si nechalo dodatočne namaľovať samotné mesto ako pamiatku na túto významnú osobnosť, keďže obraz bol namaľovaný v roku 1622, teda v dobe keď už bol Filip Morgenthaler mŕtvy. Z hľadiska výpovednosti o osobe Filipa Morgenthalera však obraz možno považovať za unikátny historický prameň.

Samotný obraz bol majetkom mesta až do roku 1889, kedy prešiel do správy novozaloženého Mestského múzea a v súčasnosti sa obraz Filipa Morgenthalera nachádza v expozícii Stredoslovenského múzea v Thurzovom dome na námestí v Banskej Bystrici. V roku 1896 reprezentoval obraz Banskú Bystricu na Mileniárnej výstave v Budapešti a v roku 1900 na svetovej výstave v Paríži.

Vladimír Sklenka

Obraz Filipa Morgenthalera na svetovej výstave v Paríži.

Žalostný osud drobných sakrálnych objektov v Banskej Bystrici

V Banskej Bystrici sa v minulosti nachádzalo viac drobných sakrálnych objektov (kaplnky, stĺpy, kríže, sochy), z ktorých mnohé už zanikli a ostávajúce sú v žalostnom stave. Zo zaniknutých len niektoré boli odstránené v dávnejšom období, väčšina z nich však zanikla po druhej svetovej vojne za éry socializmu, keď z ideologických dôvodov nebolo žiadúce zachovanie takýchto náboženských symbolov a to bez ohľadu na ich kultúrnohistorický význam. V predchádzajúcom čísle sme venovali pozornosť už zaniknutým pamiatkam, v tomto sa pozrieme na tie, ktoré sa zachovali do súčasnosti.

V dominantnej polohe nad mestom na Urpíne sa nachádza Kalvária, odovzdaná verejnosti na slávnostnej procesii 14.9. 1713 v nedeľu pred Povýšením sv. Kríža. O histórii a hodnotách Kalvárie bola zmienka už v Permone č. 3/2003, a preto sa obmedzíme len na zhodnotenie súčasného stavu tejto kultúrnej pamiatky.

K postupnému zanikaniu pôvodnej funkcie a devastácii objektov došlo po druhej svetovej vojne z ideologických dôvodov. Kostolík Božieho hrobu ohradený múrom s nikami je vo veľmi zlom technickom stave s deštruovanými stavebnými prvkami. V rokoch 1986 – 1987 bola síce vykonaná rekonštrukcia strechy, ale z pôvodnej štukovej výzdoby klenby v hlavnej lodi a kupolí v bočných kaplnkách sa zachovali len fragmenty. Uprostred nádvoria na kamennom podstavci dnes stojí už len hrdzavejúci kríž bez plastiky ukrižovaného a chýbajú aj niekdajšie po stranách stojace sochy Panny Márie, sv. Jána a kľačiacej sv. Márie Magdalény. Zariadenie zdevastovaného interiéru sa nezachovalo.

Nočný pohľad na kostolík na Kalvárii so svietiacim krížom bol skutočne impozantný.

Doteraz je zachovaných 8 kaplniek zastavení Krížovej cesty na neudržiavanom chodníku s miestami narušenými schodmi a dožívajúcou 280 ročnou chránenou alejou pozostávajúcou dnes zo 72 stromov, prevažne líp. Kaplnky majú približne štvorcový pôdorys a osadené sú vo svahu na vysokých sokloch oddelených rímsou. Hlavnú časť tvorí nika s profilovanou rímsou a čelným štítom. Zastrešené sú jednoduchou sedlovou strieškou. Na niektorých kaplnkách je na porušených častiach náterov a omietok zreteľná staršia výzdoba. Kaplnky sú dnes prázdne s výnimkou prvého zastavenia Krížovej cesty so štukovým polychromovaným reliéfom s motívom Ježiša odsúdeného na smrť s maďarským textom: „Jézust halálra itéltetik“. Súbor objektov Kalvárie si neodkladne vyžaduje komplexnú pamiatkovú obnovu a okolie revitalizáciu prostredia.

Pod Urpínom v roku 1766 postavili neskorobarokovú kaplnku sv. Jána Nepomuckého, ktorá mala na danom mieste dominantné postavenie a bola vyhľadávaným pútnickym miestom ako to dokladuje aj kresba ceruzou a akvarel od Karola Ľudovíta Libaya z roku 1858. Kaplnka má štvorcový pôdorys, vysoký vstupný portál uzatvorený rokokovou, bohato zdobenou kovanou mrežou, po stranách sú dvojice pilastrov s korintskými hlavicami. Na trojuholníkovom štíte s pestrými volutami je osadených päť hviezdičiek vzťahujúcich sa k patrocíniu kaplnky. Kupolovitá strecha má vežičku s trojramenným krížom.

Intaktne je zachovaný interiér so sochou sv. Jána Nepomuckého, lavicami, lustrom a iluzívnou rokokovou výmaľbou stien od A. Schmidta. Pôvodne bola kaplnka ohradená nízkym kovaným oplotením. Po vybudovaní železnice trať viedla pred kaplnkou a železničná stanica nesúca jej meno (Szent János állomás za Uhorska alebo Stanica sv. Ján za prvej ČSR) bola na opačnej strane. Na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov minulého storočia zvýšili násyp trate a úroveň terénu pre stanicu Banská Bystrica – mesto, ktorú preložili do tesnej blízkosti kaplnky, čím sa táto dostala čiastočne pod okolitý terén. Súčasný stav kaplnky je veľmi zlý najmä v dôsledku zvýšenej vlhkosti, napriek tomu však má vysokú mieru autenticity, a preto si vyžaduje neodkladné záchranné opatrenia.

Historická kresba zobrazuje kaplnku sv. Jána Nepomuckého ako pútnické miesto.

Pohnutý, ale šťastnejší osud mal Mariánsky stĺp, nazývaný aj Morový stĺp pred hodinovou vežou a Katedrálnym chrámom sv. Františka Xaverského na terajšom Námestí SNP. Po ústupe veľkej morovej epidémie v roku 1679 ožila dávnejšia myšlienka postaviť stĺp so sochou Panny Márie na hlavnom námestí, ktorá bola realizovaná v roku 1681, zanedlho však počas Thőkőlyho povstania v roku 1682 tento stĺp zničili. Nový, barokový Mariánsky stĺp tu postavili až po 37 rokoch, teda v roku 1719, ktorý koncom 19. storočia opravili a v klasitistickom slohu prestavali jeho hornú časť so sochou Panny Márie. Za socializmu v roku 1964 Mariánsky stĺp premiestnili k Farskej bašte za tržnicu, odkiaľ ho v roku 1994, teda po 30 rokoch zas prinavrátili na pôvodné miesto v hornej časti námestia.

Šťastný osud mala aj kaplnka sv. Jána Nepomuckého pri starej ceste v Kostiviarskej, ktorá sa zachovala a je udržiavaná. Jedná sa o jednoduchú, neskorobarokovú kaplnku v interiéri s drevenou polychrómovanou plastikou sv. Jána Nepomuckého z druhej polovice 18. storočia, kult ktorého bol značne rozšírený.

Cieľom tohoto príspevku je nielen upozorniť na značný úbytok drobných sakrálnych objektov v Banskej Bystrici najmä v druhej polovici 20. storočia, ale aj poukázať na neutešený stav niektorých existujúcich objektov. Ak sa včas nevykonajú príslušné záchranné opatrenia, o ktoré by mala mať záujem nielen cirkevná správa a pamiatkové orgány, ale aj mesto a kultúrna verejnosť, stihne tieto objekty taký istý žalostný osud, ako to bolo v prípade objektov už zaniknutých.

Dnešný stav kaplnky.

Rozsah príspevku neumožňuje podrobnejšie rozobrať túto problematiku, čo však môže byť predmetom ďalších, na jednotlivé objekty konkrétne zameraných pojednaní a preto sú v tomto smere vítané akékoľvek informácie, doplnky, či upresnenia.

Július Burkovský

Neprehliadnuteľný Ebnerovský dom - dom na Námestí SNP č. 22

Banská Bystrica patrí k 18 mestám na Slovensku, v ktorom bola vyhlásená mestská pamiatková rezervácia. Námestie Slovenského Národného Povstania je po mestskom hrade jej druhou najvýznamnejšou súčasťou, kde boli vytvorené umelecké skvosty presahujúce rámec mesta.

Postava sirény

V stredoveku právo postaviť si vlastný dom „na rínku" prináležal len nemeckým „hosťom". Prvotné drevené, či hlinené domy nahrádzali postupne domy kamenné. Prvé domy z kameňa, postavené na začiatku 14. stor., boli masívne stavby na štvorcovom základe, tzv. vežové domy. V priebehu ďalšieho vývoja mesta, keď sa z waldbűrgerov stávali ringbűrgeri, mení sa aj domová výstavba v Banskej Bystrici. Bohatí mešťania si po oboch stranách hlavnej cesty (Magna Via, na smere Zvolen – Slovenská Ľupča), na bansko-bystrickom rínku stavajú honosné 1 – 2 poschodové domy mázhausového typu. Roku 1542 stálo v meste 168, z toho na Námestí SNP 34 domov.

Ku kamenným domom postaveným na prelome 15. – 16. stor. na ľavej - severozápadnej strane námestia patrí aj dom č. 22 - zvaný Ebnerovský[1], vklinený medzi dom č. 21 - zvaný tiež Macholdovský, a dom č. 23 – dnes sídlo VÚC.

Tento neskorogotický dom vznikol ako väčšina domov na námestí spojením dvoch starších gotických domov. Dvojpodlažný prejazdný mázhaus trojtraktovej dispozície je v prednej časti zaklenutý hrebienkovou krížovou klenbou, v zadnej časti romantickou klenbou s medziklenbovými pásmi. V prednej časti prejazdu sú tri neskorogotické portály: jeden sedlového typu s pretínavými prútmi, druhý sedlový s točeným prútom a tretí (pôvodne vedúci do pivnice, dnes zamurovaný) so skosenou hranou. Prvá miestnosť na prízemí a vstupná miestnosť na poschodí majú krížovú hrebienkovú klenbu, lepšie zachovalú na prízemí. Počas renesančnej prestavby v 30. rokoch 17. stor. bol dom pôvodne zakončený mohutnou atikou rímsového typu. Posledná stavebná zmena sa realizovala v 1. polovici 19. stor. Bolo nadstavané 3. a 4. poschodie a priečelie budovy získalo dnešný novoromantický ráz.

Detail neskororenesančného arkiera od Jána Weinharta.

Čím nás dom č. 22 upúta na prvý pohľad? Určite ide o architektonický prvok neskorej renesancie – arkier. Toto najpozoruhodnejšie kamenosochárske dielo 17. stor. v Banskej Bystrici pochádza z dielne Jána Weinharta[2], ako o tom svedčí vytesaný text „Anno Christi MDCXXXVI" a „Johannes Weinhart Olasiensis sculpsit". Podľa uvedeného textu arkier vznikol roku 1636 a vytvoril ho Ján Weinhart zo Spišských Vlachov. Arkier podopierajú dva kanelované polostĺpy, zdobené na podstavcoch jednoduchým reliéfom. Medzi stĺpmi je dvojdielny kamenný portál s troma pilastrami. Na strednom pilastri je vytesaná celá postava sirény, po oboch bočných pilastroch je poprsie sirény. Portál dopĺňa spomínaný text. Arkier vystupuje zo steny na troch konzolách. Na bočných konzolách sú hlavy atlantov, na strednej konzole opäť poznávame poprsie sirény.

Hlava okrídleného serafína v dolnej (južnej) časti.

Najbohatšiu výzdobu má parapet. Reliéf na čelnej strane parapetu predelený maskou tváre ženy čerpá námet z rímskych dejín. Na pravom reliéfe čelného parapetu vidíme cválajúceho jazdca smerom k vatre, na opačnej strane postavu muža, ktorý vkladá do ohňa ruku s mečom (ide o výtvarné stvárnenie príbehu Rimana Muciusa Scaeovolu, ktorý si v etruskom zajatí nechal obhorieť ruku, aby dokázal, že nevyzradí, prečo prenikol do tábora). Bočné plochy parapetu zobrazujú biblické motívy. Na ľavej bočnej parapete arkiera stojí víťazný Dávid, držiaci v jednej ruke prak a v druhej meč. Pri jeho nohách leží hlava porazeného Goliáša. Na pravej bočnej parapete má Judita v ľavej ruke Holofernesovu hlavu a v pravej meč. Obidva reliéfy sú oddelené od rímskeho príbehu hlavami levov.

Južná (dolná) časť parapetu je vyplnená štylizovaným rastlinným motívom s hlavou okrídleného serafína uprostred.

Arkier je ukončený trojuholníkovým tympanonom, ktorý výtvarne nekorešponduje s ostatnou časťou arkiera. Preto sa možno domnievať, že sa stal výsledkom necitlivej prestavby objektu v 19. storočí.

Čo povedať na záver?

Jedno z vrcholných diel neskorej tzv. severskej renesancie na Slovensku nectí svojho majiteľa. Posledná úprava – reštaurovanie priečelia, sa uskutočnila ešte v roku 1969 akad. sochárom L. Pollákom. V čase 750. výročia udelenia mestských výsad Banskej Bystrici si nielen arkier, ale celá budova zaslúži inú tvár. Vyjadrujeme presvedčenie, že tento príspevok k priblíženiu umeleckých pamiatok mesta Banskej Bystrice k tomu napomôže.

Arkier na dome č. 22 upúta na prvý pohľad.

Jozef Ďuriančik

Poznámky:

1. Matej Grenitzer, v r. 1511 a 1513 richtár mesta, býval v dome v 20. rokoch 16. stor. (v 20. rokoch pôsobil ako banský majster v službách Thurzovsko - fuggerovskej spoločnosti)

- pomenovanie Ebnerovský dom pochádza od majiteľa domu žijúceho v 19. stor., ktorý sa pravdepodobne zaslúžil o novoromantickú prestavbu

2. Z dielne J. Weinharta pochádza:

a) epitaf rodiny Hőflingerovcov vo farskom kostole Nanebovzatia Panny Márie z roku 1648

b) kamenná krstiteľnica v kostole sv. Kríža z roku 1652

Z architektonického slovníka:

*1. **arkier** – uzavretá časť obytného domu, vyčnievajúca z priečelia a spočívajúca na konzolách. Arkier môže byť tiež podopretý stĺpom, pilierom alebo pilastrom*

*2. **atika** – nízka stena nad hlavnou rímsou budovy, ktorá zakrýva strechu; často ukončená sochami a balustrádou (stĺpikové zábradlie)*

- v interiéri úzky pás steny medzi dvoma rímsami, vsunutý medzi klenbu (najmä valenú) a podporu

*3. **konzola** (krakorec) - z múru vyčnievajúci nosný kameň na podporu balkónov, arkiera, figurálnych sôch a rímsy. Často stvárnená ako hlavica ornamentmi alebo groteskými figúrami*

*4. **epitaf** – pamätník mŕtvemu vo forme dosky umiestnenej zvisle na kostolnej stene, chodbe, prípadne pilieri*

*5. **mázhaus** – vstupný priestor gotického alebo renesančného domu vo forme veľkej siene (z ktorej sú sprístupnené ostatné miestnosti) alebo chodby. Na tomto princípe vznikli tri základné typy domov: sieňový, priechodný a prejazdný*

*6. **parapet** – podokenná časť steny ukončená podobločnou doskou a vonkajším oplechovaním*

- nízky ochranný múrik slúžiaci ako zábradlie

*7. **pilaster** – pilier zapustený do steny, mierne z nej vystupujúci, členený ako stĺp, niekedy kanelovaný alebo ornamentálne zdobený*

*8. **pilier** – zvislá podpera pravouhlého alebo polygonálneho prierezu*

*9. **portál** – umelecky stvárnený vchod, vstup*

*10. **rímsa** – vodorovný pás vystupujúci z plochy múru, zdôrazňujúci horizontálne členenie stavby*

*11. **tympanon** – trojuholníková alebo polkruhová plocha nad priečelím portálu*

BANÍCKY ZVON A JEHO POHNUTÁ HISTÓRIA

I. časť

Banskobystrické banícke Bratstvo Božieho tela (založené niekedy v polovici 15. storočia) združovalo príslušníkov mestského patriciátu a námedzne pracujúcich baníkov. Jeho liturgickým centrom bol farský kostol Pany Márie, v prospech ktorého baníci pravidelne odovzdávali časť vyťaženej medenej alebo striebornej rudy. Po predaji sa zisk odviedol do pokladnictve bratstva, v ktorej sa zhromažďovali aj financie pochádzajúce z týždennej mzdy baníkov. Peniaze bratstva boli až do 16. storočia určené výhradne na zbožné ciele, a to predovšetkým na prípravu osláv sviatku Božieho tela, na pastoračnú činnosť a na zveľaďovanie svätostánku.

Veža barbakanu – miesto Baníckeho zvona

Členovia bratstva pri liturgických obradoch používali vlastný zvon. S najväčou pravdepodobnosťou to bol tzv. Veľký zvon z roku 1490 s hmotnosťou 60 centov (cca 3600 kg). Jeho autorom mohol byť majster Ján (Hannsen), ktorý v predchádzajúcom roku v Banskej Bystrici za 50 zlatých odlial iný zvon pravdepodobne pre novopostavenú kaplnku svätého Michala na cintoríne pri farskom kostole, ktorej zakladateľom bol richtár Michal Königsberger. Druhým možným autorom zvona bol majster Sebald (Sebold, Zebold), ktorý v Banskej Bystrici počas richtárovania Juraja Sturczera v roku 1482 ulial zvon pre vežové hodiny a v meste pôsobil ešte aj v roku 1490. Ďalšie osudy Veľkého zvona nepoznáme, ale vieme, že bratstvo už v 2. polovici 16. storočia používalo zvon s hmotnosťou okolo 100 centov (cca 6000 kg). Na jeho uvedenie do pohybu bolo potrebných až 6 mužov.

Stocentový Banícky zvon sa však v roku 1559 poškodil. Mesto sa o opravu zvona pokúšalo, hneď ako praskol, ale keďže ju nebolo schopné zaplatiť samo, chcelo sa na oprave podieľať s baníckym bratstvom a s mediarskym podnikom. Kvôli zlým vzájomným vzťahom však obe oslovené inštitúcie spoluprácu odmietli. Na prelome mája a júna 1561 sa preto mestská rada písomne obrátila s prosbou o pomoc priamo na panovníka. V žiadosti o pridelenie 50 centov medi z banskobystrického medeného hámra uviedla, že na zvolávanie obyvateľov a baníkov k bohoslužbám sa musí používať malé delo.

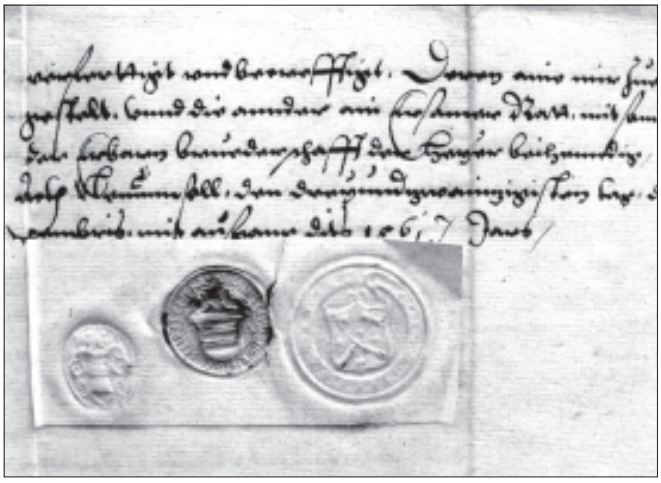

Zmluva medzi mestom Banská Bystrica, baníckym bratstvom Božieho tela a zvonolejárom Pavlom Neidlom, autorom Baníckeho zvonu z r. 1562 - detail záverečnej časti textu s pečaťami signatárov.

Z pridelenej medi mesto okrem opravy Baníckeho zvona plánovalo zrealizovať aj odliatie zvona s hmotnosťou 10 centov pre kostol v Španej Doline, pretože pre potreby tamojších bohoslužieb sa využíval iba malý zvonček. Po panovníkovom súhlase sa dočasne upravili aj vzájomné vzťahy medzi mestom, baníckym bratstvom a vedením mediarskeho podniku. Všetky tri subjekty koncom augusta spoločne vydali potvrdenie o vyčlenení 20 centov medi v „banskobystrickej hmotnosti" v podobe liatych gúľ pre nový zvon. Pretože mesto chcelo, aby zvon prelial „lejárskeho umenia znalý človek, ktorý sa liatiu zvonov rozumie a vykoná ho bez škôd", nevyužilo služby domáceho puškárskeho a delolejárskeho majstra Jaruša, ale oslovilo prešovského delolejára a zvonolejára Pavla Neidla.

Pavol Neidl, ktorý sa v Banskej Bystrici prezentoval ako „puškársky majster toho času bývajúci v Prešove", uzatvoril s mestom a baníckym bratstvom zmluvu o preliatí Baníckeho zvona v decembri 1561. Majster sa zaviazal vyrobiť nový zvon a zmluva obsahovala aj záväzok, že na jeho rozhýbanie bude potrebných až dvanásť mužov. Za prácu mu mesto a bratstvo sľúbilo vyplatiť 300 zlatých v hotovosti a zároveň sa objednávatelia zaviazali, že majstrovi pripravia pre jeho prácu všetko potrebné vrátane postavenia zlievarenskej huty a dodania dvadsiatich mužov, ktorí mu pomôžu s manipuláciou pri skladaní starého zvona a pri usádzaní nového zvona do veže.

Výrobu zvona sprevádzali nemalé problémy. Najskôr mezi baníkmi a mestom vznikol spor o nápis na zvone a neskôr sa majstrovi odliatie zvona nepodarilo, a preto ho musel opakovať. V júni 1562, čiže tesne pred prvým neúspešným odlievaním zvona, pred mestskou radou protestoval cechmajster bratstva Božieho tela v mene celého bratstva proti slovu „cives", ktoré sa nachádzalo v nápise na plášti zvona.

Keďže baníci sa za občanov mesta nepovažovali a Banskú Bystricu pokladali iba za miesto, ktoré im slúži na nocľah, považovali za vylúčené, aby v texte na zvone baníci na rozdiel od mešťanov neboli vôbec uvedení. Toto stanovisko podporilo aj následné zhromaždenie celého bratstva, ktoré k mestskej rade vyslalo deputáciu na čele s banským majstrom. Po dlhej a búrlivej diskusii sa obidve strany dohodli na náprave.

Práce na výrobe zvona začali už v prvých jarných mesiacoch roku 1562. Od apríla sa stavala taviaca pec priamo v hradnom areáli a v júni 32 baníkov zložilo starý zvon z veže, potom ho previezli pred budovu mestskej váhy na námestí a tam ho rozbili. S odlievaním majster začal 7. augusta, ale pretože sa nevydarilo, musel pristúpiť k výrobe druhej formy. Druhé, tentoraz úspešné odlievanie, majster vykonal 26. novembra. Zvon podľa údajov mestskej rady vážil 130 centov (cca 7843 kg) a na jeho výrobu sa použila surovina zo starého Baníckeho zvona, pridelených 20 centov medi, pol centa olova a takmer 10 centov cínu (10 centov bez dvanástich libier), ktorý sa kvôli nedostatku tohto kovu musel kúpiť a doviezť z Viedne. K osadeniu zvona do veže došlo 1. marca a srdce sa na zvon upevnilo o dva týždne neskôr. Celkové náklady na preliatie Baníckeho zvona predstavovali sumu 931,74 zlatých, z ktorých 569,19 zlatých zaplatilo mesto a zvyšok banícke bratstvo Božieho tela.

Zvon azda aj kvôli prímesi pol centa olova, ale najmä kvôli svojej prílišnej veľkosti, ktorú Pavol Neidl nedokázal dokonale spracovať, dlho nevydržal a čoskoro po skončení jednoročnej záručnej lehoty, ku ktorej sa majster zaviazal, niekedy v priebehu roka 1564 praskol a stal sa takmer nepoužívateľným. Mestská rada po dohode s baníckym bratstvom v snahe nezničiť ho celkom, síce obmedzila používanie zvona, ale nezrušila starý zvyk, podľa ktorého mal každý člen bratstva pri svojom pohrebe bezplatný nárok na tri údery Baníckeho zvona. Obmedzené používanie zvona obe strany, ktoré ho považovali za svoj klenot, dlho nemohlo uspokojovať, a preto sa pokúsili o jeho preliatie. Kvôli vyššej priorite modernizácie mestského opevnenia a mestskej výzbroje, na ktoré sa museli vynaložiť nemalé finančné prostriedky, sa tak stalo až o niekoľko rokov neskôr.

Igor Graus

BANSKOBYSTRICKÍ MACHOLDOVCI AKO ICH NEPOZNÁME

Aj tak by mohol znieť podtitul komornej výstavy *Kníhtlačiarska sága rodu Macholdovcov*, na ktorej si môžu vážení čitatelia ešte do 25. 2. t. r. vo výstavnej hale Stredoslovenského múzea v Thurzovom dome prezrieť neznáme i známe banskobystrické drobné, púťové a iné tlače, matrice drevorezu a medirytín, popri pôvodnom macholdovskom vývesnom firemnom štíte, pohľadniciach resp. reprodukciách fotiek z rodinného albumu.

Filip Machold III.

Osudy pôvodne kremnickej rodiny Macholdovcov sa s dejinami knižnej kultúry v Banskej Bystrici prvýkrát prekrížili na jeseň roku 1830. Helena Macholdová, manželka tkáča Filipa Macholda I. sa stala majiteľkou bývalej tumlerovsko-štefániovskej tlačiarne, ktorú zakúpila na splátky od istého Jozefa Jána Vetterla. Novú vlastníčku ku kúpe pravdepodobne inšpiroval jej zať, banskoštiavnický typograf Štefan Alojz Mihálik. Podľa toho, ako úspešne a so ziskami viedol svoju „oficínu", Helena Macholdová usúdila, že *Buchdruckerkunst* môže byť perspektívnym a celkom výnosným remeslom aj pre jej syna Filipa II. Banskobystrické tlače teda po ňom asi od druhej polovice r. 1832 dostali označenie *vytlačené u Filipa Macholda,* pravda s menšími obmenami a vždy v niektorom zo štyroch knižných jazykov používaných na vtedajšom Slovensku: slovenskom, latinskom, maďarskom alebo nemeckom. Dovtedy bol na nich uvádzaný dočasný správca - spomínaný Š. Mihálik. Pani Helena nemohla tušiť, že meno a priezvisko jej syna s udaním miesta vydania sa na obdobie dlhšie ako 100 rokov stane synonymom vysoko profesionálnej tlačiarenskej odbornosti a podnikavosti s využitím technického progresu…

Mladučký Machold strávil svoje učňovské roky u švagra v Banskej Štiavnici, kde ho iste všemožnou starostlivosťou zahrňovala staršia sestra Cecília Lucia… Vo veku 19 rokov sa vydal na tovarišskú dvakrát prerušenú dvojročnú vandrovku po viac i menej známych uhorských, rakúskych, nemeckých a českých centrách kníhtlačiarstva.

Ak sa v mestských majetkovo-právnych písomnostiach týkajúcich sa tlačiarne až do roku 1837 uvádza ako majiteľka Helena Macholdová, potom na jar 1838 tu dochádza k zmene. Začína sa samostatné účinkovanie Filipa Macholda II. ako majstra typografa. Medzičasom sa ešte stihol oženiť s Alojziou rodenou Peckovou, aby sa v priebehu niekoľkých rokov stal aj otcom trojdetnej rodiny. Zhruba v tom istom čase presťahoval tlačiareň z Lazovnej ul. do bližšie neznámeho domu v štvrti (Medený) *Hámor.* Zároveň zabezpečil modernizáciu jej vybavenia, pomocou ktorého dokázal tlačiť tak vkusne upravené knihy, brožúry a iné „produkty", že záujem o jeho služby prejavovali zákazníci aj zo širokého okolia. Vyhľadávali ho tiež mnohí miestni i cezpoľní dejatelia a národovci, ktorí si uňho nechávali tlačiť svoje spisy. Máloktorému autorovi či redaktorovi však vydal toľko vlastných či zredigovaných rukopisov ako Karolovi Kuzmánymu…

Doteraz bolo známe jedno jeho vlastné dielo, ktorým v nemčine pozdravil 400. výročie vynájdenia kníhtlače *Zu vierten jubelfeier de Erfindung der Buchdruckerskunst.* Okrem krátkeho pojednania o minulosti tohto čierneho umenia v Banskej Bystrici je k nemu pripojená aj Macholdova óda na Guttenbergov vynález. Pri spracovaní náhodne objaveného súboru banskobystrických drobných tlačí, ktorých časť asi pochádza z macholdovskej pozostalosti, našli sme tri tituly - tri básne. Pri dvoch z nich je Macholdovo autorstvo nesporné, pri jednej zatiaľ iba hypotetické – podľa rovnakej formálnej úpravy ako pri oboch predchádzajúcich. Ide o verše

Filip Machold IV.

venované príbuzným a známym k meninám alebo k sobášu. Aj tu prevažuje nemecký (pravdepodobne jeho materinský) jazyk, okrem poetického pozdravu *vzácnej pani kmotre Márii Lováni* k sviatku jej patrónky v slovakizovanej češtine. Ináč pod menom jeho dcéry Alojzie sa tiež zachovala jedna báseň vytlačená na samostatnom liste ako *blahoželanie k meninám jej veľactenej pani učiteľke Alojzii von Grineus* z 21. 6. 1856.

Ťažká dlhotrvaúca choroba prinútila Filipa Macholda II. viac myslieť na budúcnosť tlačiarne. Vyučil preto v typografii nielen syna Filipa III., ale aj manželku a obe dcéry - Alojziu a Máriu. Od jeho predčasného, ale nie náhleho úmrtia v jeseni r.1864 ju úspešne viedla zhruba necelých 11 rokov. Dokonca ju vybavila rýchlolisom. Firemná značka zaznamenala iba malú zmenu: *Vytlačené u Filipa Macholda vdovy.*

Filip Machold III. (2. 12.1845 - 28. 1. 1915) bol vo vedení tlačiarne ešte úspešnejší ako jeho otec. Presťahoval ju na Hornú ul. č. 18. Veľa napovie aj veľká záslužná medaila za peknú úpravu tlačív z krajinskej všeobecnej výstavy v Budapešti, ktorá mu bola udelená r.1885. O ňom, ako aj o jeho synovi Filipovi Macholdovi IV. (8. 7. 1876 - 3. 2. 1955) máme už viac údajov od nepriamych i priamych potomkov žijúcich v Košiciach – RNDr. Juraja Feješa a Ing. Viliama Ľudovíta Macholda ako aj z odbornej,časopiseckej či knižnej literatúry.

Vývesný firemný štít kníhtlačiarne Macholdovcov

Po roku 1909 sa obaja Macholdovci - otec i syn stali členmi rady Mestského múzea v Banskej Bystrici, ktorého zbierkový fond obohatili o časti hnuteľného inventára starej tlačiarne. Filip Machold IV. - podobne ako jeho predchodca - zareagoval na narastajúcu konkurenciu rozšírením podnikovej agendy. K vydavateľskej činnosti a k obchodu s papierom pridružil ešte kníhkupectvo.

V práci kníhkupca našiel až také zaľúbenie, že r. 1919 prenajal typografickú prevádzku firmy, ktorá fungovala pod názvom Ľudová tlačiareň a od r. 1921 ako Slovenská Grafia. Zamestnávala až 13 - 14 sádzačov. Trom z nich ju potom r. 1940 odpredal. Znárodnenie po februári 1948 znamenalo definitívny koniec účinkovania Macholdovcov v banskobystrickej knižnej kultúre. Prišli aj o kníhkupectvo a obchod s papierom a kancelárskymi potrebami...

Marián Bovan

Z literatúry o Macholdovcoch:

SLANÝ, Július: Štefániho,Vetterlova a Macholdova tlačiareň v Banskej Bystrici (1796 -1940). Rkp. pre Slovenskú národnú knižnicu z archívnych materiálov, 1981.

DOMOVÁ, Miroslava: Macholdovci a Banská Bystrica. In: Kniha ´95 - ´96. MS Martin 1997, str. 106 - 108.

Dr. Jan Roubal - pedagóg, popredný entomológ a ochranca prírody

Jedným z českých stredoškolských profesorov pôsobiacich v Banskej Bystrici bol aj Dr. Jan Roubal. Účelom tohoto príspevku je priblížiť jeho osobnosť ako vynikajúceho prírodovedca – entomológa a významného ochrancu prírody svojej doby.

Z čias bystrického pôsobenia

J. Roubal sa narodil pred 125 rokmi (16. 8. 1880) v Chudeniciach, okr. Klatovy. Po gymnaziálnych štúdiách v Klatovoch a absolvovaní Filozofickej fakulty UK v Prahe roku 1905 pôsobil ako stredoškolský profesor na gymnáziách v Prahe, Příbrami a Roudnici nad Labem. V roku 1919 prišiel na Slovensko a stal sa riaditeľom Štátneho reformného reálneho dievčenského gymnázia v Banskej Bystrici.

Toto gymnázium počas jeho pôsobenia patrilo k najprosperujúcejším na Slovensku. O jeho pedagogickej činnosti sa zachovalo viac zaujímavých i úsmevných príhod, čo však nesúvisí s tematikou tohto príspevku. V dôsledku politických udalostí sa v roku 1938 J. Roubal vrátil do Prahy, kde pôsobil ešte dva roky ako riaditeľ gymnázia na Vinohradoch a v roku 1940 odchádza do výslužby. Svojej obľúbenej entomológii sa však venoval aj naďalej. Zomrel v Prahe 23. 10. 1971 ako 91 ročný.

Záujem o entomológiu sa u J. Roubala prejavoval od študentských čias, keď sa stal čenom Prírodovedeckého klubu v Prahe a vypomáhal v entomologických zbierkach Českého múzea. Činnosť Dr. Roubala v Banskej Bystrici (1919 – 1938) bola okrem pedagogických povinností vyplnená aj štúdiom entomofauny Slovenska. Bol vynikajúcim pozorovateľom a bádateľom, komplexným prírodovedcom. Venoval sa výskumu práve tých najdrobnejších a najťažšie zvládnuteľných chrobákov – drobčíkov. Popísal niekoľko desiatok nových druhov pre vedu.

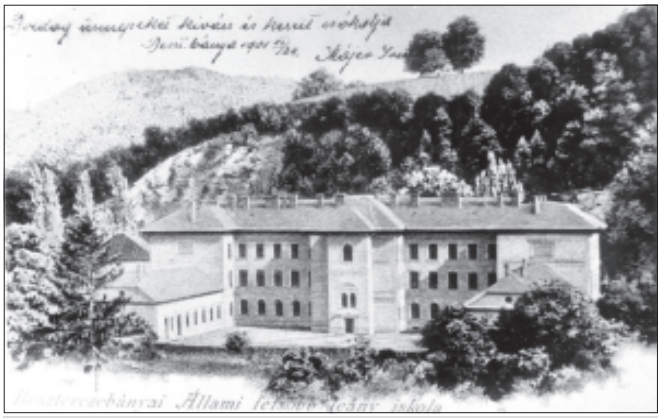

Budova Štátneho reformného reálneho dievčenského gymnázia - dnes sídlo Fakulty politických vied a medzinárodných vzťahov UMB.

Jeho bibliografia zasluhuje rešpekt – obsahuje viac ako 300 štúdií, odborných i popularizačných článkov. Z bohatej publikačnej činnosti spomeňme aspoň *„Rostliny v lidovém podání na Klatovsku“* (1902), *„O tisu – Taxus baccata v Čechách“* (1903), *„Náčrtok botanicko – zoologický“* v publikácii *„Sprievodca po Banskej Bystrici a Horehroní“*. Zavŕšením jeho publikačnej činnosti je trojdielny *„Katalóg Coleopter (chrobákov) Slovenska a Podkarpatskej Rusi“* (1930 – 1941), ktorý má spolu vyše 1300 strán. Materiál pre toto dielo, ktoré patrí stále k žiadaným titulom, získal práve počas pôsobenia v Banskej Bystrici.

Pečiatka bystrického spolku

Svoju zbierku, ktorá patrí k najväčším a najcennejším súkromným zbierkam celej Európy, daroval po 2. svetovej vojne Slovenskému národnému múzeu v Bratislave. Obsahuje asi 164 000 exemplárov chrobákov a 35000 exemplárov bzdôch z celej palearktickej oblasti. O mimoriadnej životnej energii profesora Roubala svedčí i to, že sa ešte aj vo svojich 70 rokoch rozhodol venovať veľkému a náročnému radu bzdôch. Hoci pritom začínal prakticky od nuly, dosiahol aj v tomto prípade, a to už ako starý pán, vynikajúce úspechy a všeobecné uznanie.

J. Roubal sa veľkou mierou pričinil nielen o organizáciu vedeckého výskumu na Slovensku, ale aj vedeckého života vôbec. Bol členom Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave, Spoločnosti slovenského vlastivedného múzea v Bratislave, dokonca aj podpredsedom prírodovednej sekcie Matice slovenskej. Patril medzi zakladajúcich a neskôr čestných členov Československej entomologickej spoločnosti. Tiež bol členom viacerých zahraničných vedeckých spoločností ako sú: Societé entomologique de France, Societa entomologica italiana, Deutsche entomologische Gesellschaft, Ruskoe entomologičeskoe obščestvo. V r.1956 bola jeho celoživotná vedecká, pedagogická i popularizačná činnosť ocenená udelením štátneho vyznamenania Radu práce, najväčším uznaním však bolo popísanie niektorých nových druhov entomofauny na jeho počesť.

Ako to spravidla býva u ľudí venujúcich sa štúdiu prírody, títo si bezprostredne uvedomujú aj potrebu jej ochrany, čo sa v plnom rozsahu vzťahuje aj na prof. Roubala. Patril medzi prvých (predmníchovských) štátnych konzervátorov prírodných pamiatok pôsobiacich na Slovensku. V jeho pôsobnosti boli vtedajšie okresy Banská Bystrica, Kremnica, Zvolen, Lučenec a Modrý Kameň. V roku 1920 vypracoval prvý návrh na rozsiahlejšiu prírodnú rezerváciu v centrálnej časti Nízkych Tatier. Bol členom komisie na založenie národného parku v Pieninách a členom výboru pre výskum Demänovských jaskýň. V roku 1934 ho menovali za člena prípravnej komisie na zriadenie národného parku vo Vysokých Tatrách, ktorá bola vytvorená pri Ministerstve školstva a národnej osvety na základe uznesenia čsl. vlády z roku 1933.

Profesor Roubal sa mimoriadne angažoval pri vzniku a bohatej činnosti prvého ochranárskeho spolku v Banskej Bystrici, ktorého predsedom sa stal. Spolok na ochranu prírody a proti týraniu zvierat založili pred 78 rokmi dňa 22.10. 1927, neskôr bol premenovaný na Spolok na ochranu prírody a okrášľovanie domova, zjednodušene *Spolok okrášľovací a ochranný*. Podľa dobovej tlače cieľom spolku bolo prebúdzať lásku k trpiacemu tvorstvu a zachovať pre ľudstvo to najkrajšie – kúsok božskej, nefalšovanej prírody, a to odbornými a ochranárskymi metódami. Členmi spolku boli aj také osobnosti ako prof. Dr. Václav Kmoníček, Viliam Figuš – Bystrý a Terézia Vansová.

V období okupácie Čiech a Moravy profesor Roubal pôsobil v Prahe ako externý spolupracovník Ministerstva poľnohospodárstva a lesníctva v oddelení ochrany prírody a krajiny. Bol tiež členom Komisie pre ochranu prírody pri I. odbore Českej akadémie technickej.

V úmrtnom oznámení sa o profesorovi Roubalovi výstižne uvádza, že *„...zasvätil celý svoj život štúdiu a ochrane prírody, ktorú nadovšetko miloval a o osud ktorej sa v dnešnom pretechnizovanom svete úzkostlivo obával“*.

Je škoda, že sa návrh na označenie jednej z ulíc Banskej Bystrice jeho menom v rámci premenovávania po r. 1989 nestretol s pochopením.

Valerián Franc a Július Burkovský

Druhy popísané na počesť Dr. Roubala

CHROBÁKY:
Abraeus roubali Olexa, 1958 (čeľaď Histeridae)
Bledius roubali Scheerpoltz, 1934 (čeľaď Staphylimidae)
Xantholinus roubali Coiffait, 1956 (detto)
Maurachelia roubali Lhose, 1970 (detto)
Meotica roubali Benick, 1954 (detto)
Mycetochara roubali Maraň, 1935 (čeľaď Alleculidae)
Apion roubali Penecke, 1931 (čeľaď Curculionidae s, lat.; novšie Apionidae)

Tieto druhy boli popísané z územia bývalého Československa. Okrem toho bol z územia Čiernej Hory (bývalá Juhoslávia) popísaný ***Duvalius roubali*** Jeannel, (čeľaď Carabidae)

BZDOCHY: ***Elatophilus roubali*** Štys, 1959 (čeľaď Anthocoridae)

Ako pred 60 rokmi vstúpila do Banskej Bystrice sloboda

Začiatkom roka 1945 sa najstrašnejšia vojna v histórii ľudstva v Európe chýlila ku koncu. Na strednom Slovensku však pokračovali urputné boje o každú obec a mesto. Centrá Slovenského národného povstania Brezno, Zvolen a predovšetkým Banská Bystrica boli oslobodené v priebehu Západokarpatskej útočnej operácie sovietskej a rumunskej armády v januári až marci 1945.

31. januára 1945 jednotky 4. rumunskej armády (veliteľ generál Dascalescu), 40. sovietskej armády (veliteľ generál F. F. Žmačenko) spolu s partizánmi oslobodili mesto Brezno. Celý marec 1945 prebiehali ťažké boje o zvolenský a banskobystrický priestor, ktorý bránili nepriateľské jednotky v sile troch nemeckých divízií a jednej maďarskej divízie. 14. marca sovietski a rumunskí vojaci po tvrdých trojdňových bojoch oslobodili mesto Zvolen.

Vojaci 4. rumunskej armády gen. Dascalescua.

Hlavné mesto SNP Banská Bystrica však ešte túžobne očakávala slobodu a koniec okupácie. Po obsadení mesta nemeckými jednotkami v koncom októbra 1944 tu zavládla dusná atmosféra. V meste sa usídlili nemecké a maďarské jednotky s početnými štábmi a veliteľstvami. Do Banskej Bystrice prišli jednotky nemeckej bezpečnostnej polície (SiPo), bezpečnostnej služby (SD), gestapa a POHG. Zriadili tu štáb Einsatzkomanda č.14, na čele ktorého stál zlopovestný SS obersturmführer G. H. Deffner.

Budova krajskej väznice sa začala napĺňať zajatými povstaleckými vojakmi a partizánmi, ilegálnymi pracovníkmi, ich rodinnými príslušníkmi, rasove prenasledovanými ľuďmi, zahraničnými účastníkmi SNP, vrátane francúzskych partizánov. A práve príslušníci týchto nacistických orgánov spolu s príslušníkmi POHG z Krupiny a z Považskej Bystrice sa dopustili v bezprostrednom okolí mesta najstrašnejších a najkrutejších zločinov na území Slovenska po potlačení SNP. Od 5. novembra 1944 do 5. marca 1945 zavraždili v Kremničke 747 osôb, z toho 211 žien a 58 detí.

V dňoch od 4. do 11. januára 1945 vo vápenke v Nemeckej v Ráztockej doline zastrelili a spálili niekoľko sto účastníkov SNP, partizánov, odbojových pracovníkov, ich príbuzných a rasovo prenasledovaných občanov.

S približovaním frontu sa množili časté nálety na mesto a okolie. Obyvatelia sa museli zúčastňovať na opevňovacích prácach na mičinskom, zvolenskom a brezniansk ом smere odkiaľ nacistické velenie očakávalo útoky oslobodzujúcich vojsk sovietskej a rumunskej armády. Paradoxom je, že nemecké a maďarské jednotky na týchto smeroch využili ženijné opevnenia vybudované povstalcami a obyvateľstvom regiónu počas SNP na obranu Banskej Bystrice.

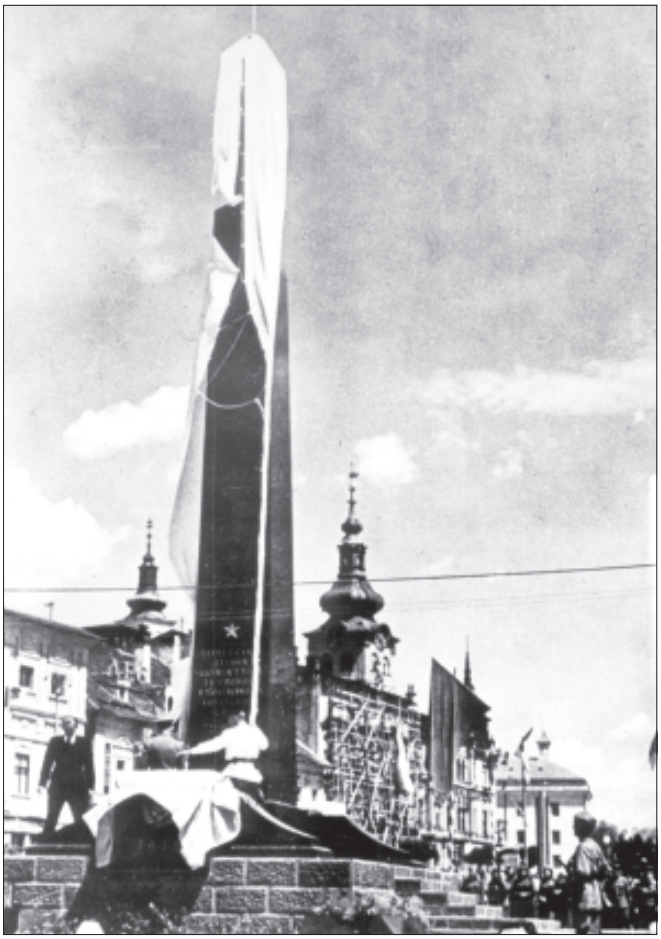

Záber zo slávnostného odhalenia obelisku - Pamätníka osloboditeľov dňa 24. júna 1945. Zo zbierky J. Kubiša.

V dňoch 19. a 20. marca 1945 na všetkých troch smeroch sovietske a rumunské jednotky začali útočné boje s cieľom oslobodenia Banskej Bystrice. V skorých ranných hodinách 25. marca 1945 jednotky 9. a 18. rumunskej pešej divízie zo smeru od Mičinej spolu so sovietskou 42. gardovou divíziou, prekročili rieku Hron pri Majeri a v súčinnosti s 54. sovietskou pevnostnou brigádou útočiacou od Šalkovej prenikli do severovýchodných štvrtí Banskej Bystrice.

Medzitým 8. rumunská jazdecká mechanizovaná divízia sa prebojovala východnými svahmi Kremnických vrchov na Pršany a Malachov. 240. sovietska strelecká divízia prenikla do Skubína a Podlavíc a ohrozila ústupový smer nepriateľských vojsk smerom na Harmanec. Do Radvane ako prvé vstúpili jednotky dôstojníkov Tokareva, Ovečkina, Potemkina a Alexandrova z 232. sovietskej streleckej divízie a večer 24. marca 1945 Radvaň už bola oslobodená, za cenu 27 padlých sovietskych vojakov. Na úsvite 25. marca smerom od Radvane sa do mesta dostali vojaci por. Kadikova. Kronika Banskej Bystrice zaznamenala aj prvého vojaka, ktorý vstúpil na pôdu nášho mesta. Bol to príslušník Červenej armády Ivan Soloviev.

V Banskej Bystrici sa rozhoreli tvrdé pouličné boje, pri ktorých nemecké jednotky využili dominantné veže a budovy (napr. hodinovú vežu, barbakan, Robotnícky dom a pod.). Vybudovali v nich guľometné hniezda, ktoré krížovou paľbou ovládali hlavné námestia a ulice. Do 14. hodiny 25. marca 1945 bolo mesto a blízke okolie očistené od nepriateľa, ktorý ustupoval smerom na Suchý vrch, Jabríkovú, Tajov, Riečku a Ostrý vrch, kde zriadil obrannú líniu, z ktorej až do 4. apríla 1945 ostreľoval mesto a celé okolie.

Do Banskej Bystrice, do značnej miery poškodenej bojovými udalosťami SNP a frontovými bojmi sa postupne vracal normálny život. Starostom mesta sa stal G. Zeman, predsedom ONV J. Šujan, vznikla Národná milícia. Začali sa práce s odmínovaním, odstraňovaním trosiek zničených objektov, budov, sovietski vojaci postavili drevený most cez Hron, 2. mája 1945 začalo vyučovanie v školách, vyšlo prvé číslo časopisu Vatra, 8. mája pri ceste do Prahy navštívil Banskú Bystricu aj prezident E. Beneš.

Na námestí slávnostne odhalili pomník padlým vojakom a dôstojníkom Červenej armády. V nasledujúcich týždňoch a mesiacoch sa už Banská Bystrica pripravovala dôstojne osláviť 1. výročie Slovenského národného povstania.

Karol Fremal

Banskobystrickí geológovia a baníci jubilujúcej Banskej Bystrici

Rok 2005, rok v ktorom si pripomíname pre Banskú Bystricu významný akt udelenia mestských privilégií, oslovuje mnohé organizácie. Pre život tohto mesta malo baníctvo a geologické skúmanie už od počiatkov existencie osídlenia mimoriadny a možno aj rozhodujúci význam. Aj preto sa banskobystrickí geológovia i baníci rozhodli spoločne pripraviť projekt aktivít. Už v súčasnosti sa do jeho realizácie zapojili pracovníci Geologického ústavu SAV, Štátneho geologického ústavu D. Štúra - Regionálne centrum, Envigeo, a.s., Rudné bane, š.p., Slovenská banícka spoločnosť a Stredoslovenské múzeum – prírodovedné pracovisko. Veríme, že sa svojim aktívnym vstupom pripoja aj iné organizácie.

Spoločne ponúkame verejnosti tieto hlavné okruhy prezentácii:

V Stredoslovenskom múzeu v Radvani (Tihányiovský kaštieľ) spoločne pripravujeme výstavu: *„Cesty poznávania a využívania neživej prírody v zrkadle 750 rokov Banskej Bystrice“* v termíne 16. mája – 31. júla 2005. Jej základnou myšlienkou je predstavenie ľudí, ktorých mená, tváre zvečnené na portrétoch, slová napísané v spisoch sú nám známe a po stáročia budovali dobrú povesť Banskej Bystrice a tiež ľudí, často zatiaľ aj neznámych, ktorí už pre rokom 1255 v tomto priestore objavovali a využívali meď a tiež sa pokúšali ryžovať zlato. V nastavenom zrkadle sa objavia osobnosti z doby Thurzovsko – fuggerovskej spoločnosti, nadšenci i osobnosti z celej Európy vyhľadávajúce „div transmutácie“ železa na meď, zberatelia anorganických prírodnín (minerálov, hornín i skamenelín). Neopomenieme ani osobnosti z rôznych štátov Európy, ktoré do svetového bohatstva minerálov priradili minerály nájdené prvýkrát na svete v Ľubietovej či Španej Doline. Spomenieme si generácie geológov skúmajúcich geologickú stavbu a ložiská nerastných surovín okolia Banskej Bystrice i variabilitu výsledných geologických máp a inej dokumentácie. 750 rokov „zrkadlenia“ zavŕšime prezentáciou vybraných prác súčasných prieskumníkov i výskumníkov z banskobystrických pracovísk, ktoré svojim významom prerastajú náš región, Slovensko a možno i Európu. O tejto etape budú hovoriť aj dokumenty a zbierky vo vitrínkach dopĺňajúcich výstavu. Na výstave ponúkame, najmä pre školy, lektorské výklady a vyučovacie hodiny.

Na výstavu, ako ústrednú aktivitu, budú nadväzovať počas celého obdobia jej trvania sprievodné aktivity:

Stredoslovenské múzeum - Tihányiovský kaštieľ , Radvaň (e-mail: pvosm@stonline.sk, tel.: 4103376, 4131994) *Minikurz určovania anorganických prírodnín*, netradičná forma hry s ukážkami minerálov, hornín, rúd i skamenelín.

Odborne–popularizačné prednášky s premietaním diapozitívov a besedou s účastníkmi na vybrané témy: *Klenoty neživej prírody Slovenska*: *Travertín – kameň, ktorý žije s nami*; *750 rokov rozvoja mesta a zmien v prírode jeho okolia*; *Chránené minerály Slovenska.*

Tvorivé dielne s použitím anorganického materiálu, zvažované témy: *Maľujeme na okrúhliaky*; *Neživé koláže; Insitné „šperky“*.

Geologický ústav SAV Severná (e –mail: jelen@savbb.sk, tel.: 4123943) Dni otvorených dverí, prezentácie modernej techniky na pracovisku, využívanej na náročné laboratórne určovanie anorganických prírodnín.

ENVIGEO, a.s. Kynceľová (e-mail: pp@envigeo.sk) Prezentácia mobilného laboratória, na dvore pri pracovisku, s ukážkou využitia pri zisťovaní rôznych znečisťujúcich látok.

Štátny geologický ústav D. Štúra, regionálne centrum, Kynceľová (e-mail: mato@gssrbb.sk) Využitie modernej mikroskopickej techniky, možnosť sledovania na monitore alebo premietanie na plochu.

Podrobnosti sa verejnosť dozvie z rozoslaných ponúk, na telefonických alebo e–mailových kontaktoch a pravdepodobne aj v miestnej tlači.

Je našim želaním, aby realizácia tohto projektu priniesla školskej i dospelej banskobystrickej pospolitosti pocit hrdosti na toto mesto, podnietila ju hľadať nové doklady z histórie o ľuďoch, ktorí túto históriu tvorili a stále ju tvoria objavovaním zabudnutého alebo prehliadaného.

A keďže geológovia i baníci svoju prácu vykonávali i vykonávajú v stálom osobnom kontakte s prírodou, chceme vysloviť nádej, že sa nám podarí zúročiť naše skúsenosti aj prípravou intermediálneho CD: *Geologicko – banícke zaujímavosti okolia B.Bystrice* s viac ako 30 lokalitami z Banskej Bystrice, Šalkovej, Badína, Malachova, Horných Pršian, Tajova, Králik, Španej Doliny, Starých Hôr, Tureckej, Harmanca, Ľubietovej, Poník a možno aj iných. V snahe urobiť ho pokiaľ možno čo najlepšie,radi uvítame akúkoľvek materiálnu pomoc.

Juraj Galvánek, koordinátor akcie

MOŽNOSTI BEŽECKÉHO LYŽOVANIA V BANSKEJ BYSTRICI

Lyžovanie na Slovensku reprezentuje okrem zjazdového lyžovania aj čoraz populárnejšie bežecké lyžovanie. Bežecké lyžovanie je vytrvalostnou športovou disciplínou a patrí k najvšestrannejším druhom športu. Aktívny pohyb v prírode upevňuje fyzickú kondíciu i duševnú pohodu a tak aj celkové zdravie jednotlivca. Bežecké lyžovanie sa delí na pretekárske a rekreačné.

V prípade rekreačných bežkárov nie sú nároky na kondičnú prípravu také vysoké ako na pretekárskych bežkárov. Rekreačne sa možno behu na lyžiach venovať až do vysokého veku.

Turistické chodníky a lesné cesty môžeme považovať za trasy vhodné na bežecké lyžovanie. Vyžaduje to vhodné snehové podmienky a voľnosť pohybu bez obmedzenia. K najznámejším a lyžiarmi – bežkármi najvyhľadávanejším miestam v blízkosti Banskej Bystrice nesporne patrí oblasť Kremnických vrchov a oblasť Starohorských vrchov – lyžiarsky bežkársky areál Šachtičky.

Centrom lyžiarskeho areálu bežkárov v Kremnických vrchoch je obec Králiky nachádzajúca sa v nadmorskej výške 745 m.n.m., kde sa nachádzajú trate v dĺžke 2, 3, 4, 5,5, 7,5 a 10 km.

Odporúčaná trasa pre rekreačných bežkárov – lyžiarov:

1. Kordíky – Tunel – Skalka – chata Králiky – chata na Suchom vrchu – Banská Bystrica
dĺžka: 26 km prevýšenie: 625 m

Niekoľko užitočných rád pre bežkárov:

Vždy majte na pamäti vašu bezpečnosť a hlavne zdravie. Preto je vhodné vopred sa pripraviť aj na nepriaznivé podmienky počasia. Musíte rátať s možnými rýchlymi zmenami počasia, ktoré môžu sprevádzať víchrice, tuhé mrazy, ale aj odmäk. Týmto podmienkam je potrebné prispôsobiť lyžiarsku výstroj, ale aj iné prepotrebné pomôcky. Nikdy nepodceňujte existenciu nebezpečenstva na horách, ktoré býva pri lyžiarskej turistike – pohyb na bežkách v zime, oveľa častejšie. Z tohto dôvodu venujte pri príprave náležitú pozornosť ako technickej vybavenosti, tak aj svojmu zdravotnému stavu – kondícii. Nezabudnite, že dobre navoskované lyže – bežky sú zárukou pohodlnej a príjemnej jazdy po snehu.

Peší turisti v zime sú ohľaduplní voči bežkárom a nechodia im po vybehanej „bielej” lyžiarskej stope!

Ďalšie trasy vhodné pre bežky:

2. Kordíky Tabľa – Kordícke sedlo – Tunel – odbočka Malachov – odbočka Ortúty – Nad Pršanmi - Radvaň
dĺžka. 30 km prevýšenie: 660 m

3. Donovaly – Hrubý vrch – pod Jelenskou skalou – Dolný Šturec – Ganiarka – Špania Dolina
dĺžka: 26 km prevýšenie: 270 m

4. Donovaly – Hrubý vrch – Kalište – Baláže – Žiare – Ganiarka – Špania Dolina
dĺžka: 33 km prevýšenie: 570 m

5. Králiky – hrebeň Kremnických vrchov – Skalka – pod Čerešňou – Hostinec – sedlo Tri Kríže – odbočka Malachov – odbočka Ortúty – nad Pršanmi – Malachov
dĺžka: 40 km prevýšenie: 605 m

6. Vlkanová – Mičinské lúky – Vysoký vrch – Mičinské lúky – Hajný diel – Iliaš
dĺžka: 14 km prevýšenie: 200 m

7. Banská Bystrica – Vartovka – Kozlinec – Mičinské lúky – Hrabová – Sampor – rázc. Pod záhradou – Bakova jama
dĺžka: 23 km prevýšenie: 395 m

8. Horné Pršany – Lazy – Pod Javorom – sedlo Laurin – Brestová – sedlo Laurin – Pod Javorom – Tri Kríže – odbočka Malachov – Krpcová – Malachov
dĺžka: 32 km prevýšenie 680 m

Prajeme Vám len radosť z príjemných chvíľ prežitých na horách po bielej stope v našej krásnej prírode.

Ján Vicen

BYSTRICKÝ PERMON

Vydáva: **BYSTRICIENSIS - Združenie cestovného ruchu,** Vychádza štvrťročne. **Šéfredaktor**: Ing. Pavel Gender. **Zodpovedná redaktorka**: PaedDr. Slavomíra Očenášová-Štrbová, PhD., **Redakčná rada**: Ján Baláž, doc. PhDr. Jolana Darulová, CSc., PhDr. Igor Graus, prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc., MgA. Janka Škvarková, ArtD., PaedDr. Dušan Jarina, Igor Chromek, Ján Vicen, Milan Žuffa-Ellek, Ing. Július Burkovský, PhDr.Vladimír Sklenka, **Grafická úprava**: PaedDr. Dušan Jarina, **Adresa redakcie:** Ing. Pavel Gender, Horná 48, 974 01 Banská Bystrica, **e-mailový kontakt**: permon@fhv.umb.sk, jarina@misbb.sk, **Tlač**: Pt – Svetlík Štefan, Slovenská Ľupča, **Registr. číslo:** OÚ-OPT-1/2003. Revue vychádza v rámci grantového projektu VUGA UMB Vedou k poznaniu a ľudskosti. Elektronickú podobu nájdete: www.banskabystrica.sk v podadresári kultúra.